

ДОБРОЧИННІСТЬ ЯК ЧИННИК ФІНАНСУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Н.А.Сейко

Історичний аналіз джерел фінансування різного рівня навчальних закладів надає сучасному дослідникові неоціненний матеріал для виявлення шляхів і можливостей використання всіх суспільних секторів (першого, другого, третього) локального соціального середовища в справі розвитку освітнього потенціалу як окремих регіонів, так і цілої держави.

Становлення вищої освіти в Україні дослідники починають аналізувати з різних історичних дат: від моменту відкриття Києво-Могилянської академії [1]; з часу затвердження „Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам” [2;3]; врешті, з часу відкриття Кременецького ліцею, а потім Київського університету [4;5;6;7;8;] тощо.

Однак проблема фінансового забезпечення діяльності вищих навчальних закладів в Україні в історичному контексті ще не стала предметом окремого наукового аналізу. Тому досить актуальним виявляється вивчення розвитку системи добродійної допомоги вищим закладам освіти у ХІХ столітті. Власне, саме поняття „система” ще не може бути застосоване цілком до явища добродійності у межах вищої освіти окресленого періоду. Але в цей час визначилися деякі ознаки системності у добродійній сфері, якщо йдеться про надання добродійної допомоги університетам України з боку приватних осіб, громадянських організацій, добродійних фондів.

Зауважимо також, що різні регіони України мали протягом ХІХ століття зовсім різний соціокультурний потенціал розвитку добродійності у всіх її виявах. Так, Слобожанщина і Правобережжя на початку ХІХ століття знаходилися у дещо різних історичних умовах, щоб можна було легко знаходити відповідні паралелі щодо проблеми, яка нас цікавить. На Правобережжі на початку ХІХ століття зберігався уклад освіти, заснований ще польською Комісією Народної освіти. Тому й добродійні пожертви надходили головним чином від польської шляхти, зосередженої на цих теренах. Натомість Слобожанщина могла розраховувати передусім на добродійність давньої козацької старшини, яка не завжди диспонувала такими значними коштами, щоб утримувати навчальні заклади.

У 1802р. височайшим повелінням передбачалося відкриття в Росії шести університетів: у Москві, Петербурзі, Харкові, Вільно, Казані, Дерпті. При цьому Харків мав найменше шансів на відкриття там вищого навчального закладу з причини відсутності хороших шляхів сполучення та неможливості налагодити добре поштове сполучення; за

свідченням сучасників, лише організаторський талант В.Каразіна міг цьому протистояти [9, с.264]. Однак заради історичної об'єктивності варто зауважити, що йшлося не лише про організаційний талант. Василь Каразін розраховував на підтримку тодішнього візитатора Віленського навчального округу Адама Єжи Чарториського. Князь А.Чарториський, як свідчать спогади сучасників, був зобов'язаний В.Каразіну науковою співпрацею [9, с.265]. Тому, не дивлячись на сильну опозицію щодо створення університету в Харкові і пропозиції заснувати його в Києві, де вже кілька років працювала гімназія зі стабільним складом учнів, А.Чарториський на засіданні освітньої комісії (прообраз Міністерства освіти Росії) при імператорі Олександрі I наполіг на першості Харкова і досяг успіху. Для самого князя А.Чарториського це не складало жодної проблеми вибору, оскільки в будь-якому разі університет опинявся під його опікою, у межах Віленського навчального округу.

Тим більш актуальним виявляється порівняльний аналіз доброчинності у сфері вищої освіти за участі двох визначних просвітників – Тадеуша Чацького та Василя Каразіна. Їхні долі склалися по-різному, але були однаково обтяжені немилістю одних можновладців та милістю інших; вони однаково переймалися долею освіти у своєму краї і прагнули надати максимально можливу допомогу школам, гімназіям, університетам, виконуючи роль не лише доброчинників, але й (вживаючи сучасну термінологію) менеджерів освіти. Дворянство, шляхта правобережних губерній та козацькі старшинські роди Слобожанщини, зорганізовані ними, надали фінансове підґрунтя для діяльності навчальних закладів цих регіонів України на довгі подальші роки. Обоє просвітники прагнули до створення у своєму краї вищих навчальних закладів – один завдяки імператорському указові (університет у Харкові), інший – всупереч останньому (Волинський ліцей у Кременці) [9, с.264, 265].

Основною формою доброчинної допомоги системі тодішньої вищої освіти України стали т.зв. „едукативні фонди“.

Першопочатково поняття „едукативний фонд“ окреслювало у XIX столітті кошти, які виділялися заможними представниками польської громади Волині для створення навчальних закладів. Варто відзначити, що такі доброчинні пожертви часто стають предметом дослідження як українських, так і польських науковців [4;5;6;14;16]. Така зацікавленість може бути пояснена не лише загальним поживленням історико-педагогічних досліджень, а й тим, що Волинь у XIX столітті залишалася регіоном, де законодавчі акти російського Міністерства освіти (починаючи з „Попередніх правил народної освіти“, Статуту 1828 року, і закінчуючи „Статутом гімназій і прогімназій“ 1871 року) не знаходили своєї реалізації вповні. Польська громада прагнула самостійно

вирішувати питання структури, розташування, рівня, змісту та форм діяльності навчальних закладів для жителів Волині – як поляків, так і українців.

Безумовно, найбільші едукаційні фонди того часу припадали на Кременецький (Волинський) ліцей. Завдяки невтомній бурхливій діяльності Тадеуша Чацького цей навчальний заклад за неповних 10 років піднявся до рівня ліцею. Звісно, такий ріст вимагав серйозних добродійних коштів, якими й стали едукаційні фонди. Варто зауважити, що на розвиток народної освіти на Правобережній Україні з боку уряду виділялися досить скупі капіталовкладення. Така сама ситуація, власне, спостерігалася й на Лівобережжі, однак просвітницькі традиції т.зв. „Південно-Західної Росії” передбачали збереження наявної системи освіти, яка розвивалася протягом кількох століть (починаючи з єзуїтських навчальних закладів XVIIIст.). Тому польська шляхта, керуючись принципом дотримання шляхетських правил та відповідності статусу особи його добродійній діяльності, - брала активну участь у фінансуванні навчальних закладів різного рівня [10].

Фондатор при цьому брав на себе певні зобов'язання; нестача фондів на розвиток навчального закладу могла бути поставлена йому у провину. На Лівобережжі спостерігалася трохи інша ситуація: там навіть у другій половині XIX століття лише смотрителі навчальних закладів чітко окреслювали суму добродійних внесків, які зобов'язувалися жертвувати, наприклад, на гімназію чи училище [11].

Олександр I призначив Т.Чацького генеральним візитатором згаданих губерній, що стало початком формування системи едукаційних фондів. Для влаштування волинської гімназії у Кременці у 1803р. було зібрано 415 455 злотих (близько 62 320 руб.). Т. Чацький став справжнім проповідником добродійності. Його промови й звертання, аргументовані й патріотичні, дали змогу зібрати таку кількість едукаційних фондів, що за 10 років дозволило відкрити 85 приходських училищ на Волині, 26 – на Поділлі, 15 – в Київській губернії.

Після польського повстання 1831 року питання про едукаційні фонди намагалися розв'язати таким чином, щоб автоматично передати їх для утримання російських навчальних закладів Південно-Західного краю.

Польські магнати, що фінансували значну частину навчальних закладів, спиралися при цьому на царський указ від 21 грудня 1807р., за яким „всі фонди університетові і школам, йому підлеглим, стають раз і назавжди власністю їх же і не можуть бути обернені на інші цілі; над відповідністю їх використання наглядають куратор та міністр освіти” [12].

Анульовано було також фінансову допомогу, що надходила від графа Неруша Олізара, колишнього дійсного таємного радника і члена Едукаційної Комісії на Волині. І

хоча міністр освіти вважав, що після скасування Кременецького ліцею пожертвування „...залишиться і в Києві для користі жителів Волинської і Подільської губерній і записи фундаторів не можуть бути порушені після переведення ліцею в Київ” [13], проте фондуш графа Н.Олізара становив виключення: „З останнього, однак, слід виключити пожертвований графом Олізаром на гошпіталь і хірургічний будинок при ліцеї капітал 21 000 000 руб.ср. з умовою, що він не може бути використаний на щось інше і в іншому місці, а в іншому випадку повернеться до фундатора чи його спадкоємців; але оскільки син покійного графа Олізара¹ замінаний у колишньому заколоті, то фондуша повертати йому не слід” [13].

У другій половині XIX століття, коли система доброчинності на Правобережжі була досить розбудованою, едукативні фондуші все одно виокремлювали в особливу групу, підкреслюючи цим, що це залишки колишніх пожертвувань польської шляхти на розвиток освітніх країв. Їх частка у загальній сумі пожертв не була значною [11]. Однак у першій половині XIX століття вони відіграли значну роль у становленні системи освіти Південно-Західних губерній.

У другій половині липня до Києва приїздив міністр освіти для вивчення можливості заснування тут університету. Зрозуміло, це могло б покласти край усім планам Т.Чацького. До того ж візитатор був противником відкриття університету саме в Києві тому, що вбачав у ньому серйозного конкурента польському шкільництву, побоювався, що «Київ проковтне не тільки Кременець, а й Вільно» [14]. Як свідчував свого часу історик М. Володимирський–Буданов, „ Кременецький ліцей став вінцем, що завершував будову просвітництва, збудовану Чацьким. За його ідеєю, це був... заклад найвищого рівня в краї для всіх інших його навчальних закладів” [15].

Організаційна та доброчинна діяльність В.Каразіна на користь Харківського університету розгорталася дещо по-іншому. Т.Чацький виховувався і виріс на Волині і сприймав справу розвитку шкільництва у краї як особисту справу. Крім Волинського ліцею, який Т.Чацький прагнув підняти до рівня університету, він опікувався гімназіями, початковими школами і прагнув знайти доброчинні пожертви для них. В.Каразін же своє прагнення створити університет у Харкові виніс з Петербурга, покладаючись на особисті близькі стосунки з імператором Олександром I.

Василь Каразін був переконаний, що йому вдасться спонукати місцеву харківську громаду до доброчинності на користь університету: „Видатків – була б на саму добру справу воля – боятися нічого. Вони будуть цілком непримітні. Якщо дворянство, поклавши зібрати 200 000 руб., тобто по одному рублю з поміщицької душі, запросить до

¹ Йдеться про Нарциса Олізара.

цього міських мешканців різних станів, хоча б малу кількість... то вистачить з надлишком коштів на щорічне утримання університету” [9, с.62-63]. В. Каразін не висловлювався голослівно – його переписка з предводителем харківського дворянства В.М.Донець-Захаржевським, з Г.Р.Шидловським, знайомство з Г.С.Сковородою, а також з Г.Ф.Квіткою та іншими учнями видатного українського педагога-філософа давали право В.Каразіну стверджувати готовність місцевої громади підтримати вищий навчальний заклад матеріально та організаційно.

Офіційні статуси В.Каразіна й Т.Чацького як організаторів доброчинності були досить різними. Олександр I призначив Т.Чацького генеральним візитатором згаданих губерній, що дало йому право формувати систему едукційних фондів, спираючись на своє службове становище посаду. В.Каразін не мав офіційного призначення на якусь посаду, яка б давала широкі повноваження; але він мав їх і так, займаючи високе становище при дворі.

Єдиним відкритим противником відкриття університету в Харкові став тодішній губернатор А.К.Артаков (губернатор харківської губернії до 1803р., знаходився у конфлікті з міським головою Єгором Єгоровичем Урюпіним і відкрито виступав проти університету в Харкові. Звільнений у відставку з посади губернатора у листопаді 1803р.). З цієї причини був відкладений з'їзд дворян Слобожанщини, призначений на 2 серпня 1803р. з нагоди приїзду В.Каразіна до Харкова та перспектив вищої освіти Слобожанщини. З'їзд, однак, відбувся дещо пізніше – в кінці серпня. У відповідь на полум'яну промову В.Каразіна дворянство тут же зібрало за підпискою 100 000 руб. Через кілька днів ще 10 найзаможніших дворян слобідсько-української губернії підписали зобов'язання на пожертви 1 000 000 руб. у вигляді капіталу, відсотки з якого витрачалися б на утримання університету [9].

Такою само промовою запалив бажання доброчинної діяльності і Тадеуш Чацький. Цікаво, що у своїх промовах вони однаково пропонували перетворити свій край у зразок місцевих Афін (волинських і слобідських відповідно). Мабуть, образ афінської системи навчання і виховання служив для кожного з них ідеалом вищого навчального закладу. Василь Каразін навіть отримав від дворянства спеціальну грамоту, де місцеві доброчинники підтверджували своє бажання і можливість підтримати створення університету [9]. Т. Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства з рекомендаційними листами від міністра освіти та А. Чарториського і збирав кошти на устрій гімназії в Кременці. Крім того, він вклав в цю справу 2/3 свого власного капіталу. Загальна сума пожертвувань до часу затвердження Статуту становила 415.455 злотих 19 грошей (62.318 руб. 33.5 коп.сріб.). Одразу після створення гімназії був виданий

царський указ, який закріплював за закладом Кременецьке Староство, яке давало спочатку 3.035 руб.сріб. річного прибутку, а згодом — 7.036–7.345 руб. сріб. [5]. Крім того, гімназія отримувала щорічну підтримку від влади у розмірі 5.700 руб.сріб. Через два роки їй було віддано у користування лісові угіддя та будинок колишнього базиліанського монастиря. Т.Чацький покладався, передусім, на твердість даного шляхтою слова, - і не помилився, оскільки пожертви на Волинський ліцей були досить значними, хоча й по-різному оцінювалися – як сучасниками, так і науковцями ХХ століття. Адже кожна з нововідкритих Т.Чацьким шкіл, не тільки ліцей, вимагала все нових і нових коштів на утримання, а відтак - збільшення фондусів. Спроби Т.Чацького розширити інститут фундаторства спричинили до низки скарг на його освітню діяльність на Волині, щодо методів організації шкільництва та фінансових зловживань, які, однак, не завадили розвиткові Кременецького (Волинського) ліцею до рівня найзначнішого навчального закладу для поляків Волині у ХІХ столітті [4; 16].

Завдяки зібраним Т.Чацьким фондушам у ліцеї вдалося організувати т.зв. „конвікти” – пансіони, де учні знаходилися на повному добродійному утриманні. Противник бурси Т.Чацький розташував вихованців в приватних будинках (з доброю репутацією) по 8–10 чоловік. Чільне місце серед пожертвувань мешканців Волині на навчальні заклади краю займала фундація Яна Лернета. Дія правил розподілу фондушу (за бажанням засновника) починалась після його смерті, а 3.600 руб.сріб., які надійшли за цей час, здобули назву додаткового капіталу, процент від якого використовувався на купівлю книжок, оплату занять з танців, верхової їзди, фехтування.

Безумовно, добродійні кошти не покривали всіх необхідних видатків на утримання вищих навчальних закладів України у ХІХ столітті. Але види та форми добродійної допомоги цим навчальним закладам, притаманні сфері освіти у позаминулому столітті, можуть стати зразком для наслідування при формування різних способів фінансування системи освіти сучасної української держави.

Список використаної літератури та джерел:

1. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О.Любар; За ред. В.Г.Кременя. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – 526с.
2. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века. – М.: Академический Проект, 2002. – 480с.
3. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Дис...канд.іст.н. – К, 1996. – 206с.

4. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczpospolitej. – Warszawa, 1997.
5. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття: Монографія. – Житомир: Житомир.держ.пед.ун-тет, 2002. – 124с.
6. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – поч.ХХ століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2001. – 226с.
7. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. - Lwów, Warszawa, 1923.
8. Antoni Knot. Z dziejów ofiarności Podola, Wołynia i Ukrainy na cele oświaty w dobie Polskiej Niepodległej [w:] Nauka Polska. - T.XVI. - S.25-38. – Warszawa, 1932.
9. Тихий Н. Василий Назарович Каразин //Киевская старина. - №2. – 1905. – С.264.
10. Сбитнев И.М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских.–К.–1887.–94 с.
11. Отчет попечителя Киевского ученого округа за 1887г. – К, 1888. – 118с.
12. ДАЖО, Ф-70, оп.1, Спр.213, арк.26.
13. ДАЖО, Ф-70, оп.1, Спр.23, арк.3.
14. Janowski L. W płomieniach Wilna I Krzemieńca. – Wilno. – S.150.
15. Владимирский–Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира.–К.–1884.–С.37.
16. D.Beauvois. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. – t.II. – S.271.